

Rapportens uppläggning

Ursprungligen planerades denna basrapport att utgöra en s.k. DAFF, Dokumentation av FältarbetsFasen. På länsstyrelsens begäran har emellertid omprioriteringar gjorts och föreliggande rapport omfattar även specialregistreringen av fyndmaterialet och analyser.

I rapporten medverkar en rad författare. Kapitlet som behandlar keramik har författats av Thomas Eriksson och Niklas Ytterberg, RAÄ UV GAL. Torbjörn Brorsson och Ole Stilborg har skrivit kapitlet rörande de teknologiska analyserna av keramiken. Kapitlet Fornlämningsmiljö har skrivits tillsammans av Fredrik Larsson, Karl-Fredrik Lindberg och Niklas Ytterberg. Övriga delar har skrivits av Karl-Fredrik Lindberg som också är rapportens redaktör.

Nämnas här skall också Bo Fredriksson och Ulrika Lindgren som varit med och tagit fram material för rapporten.

Inledningsvis beskrivs områdets topografi och fornlämningsmiljö och därefter redogörs för förundersökningen och den särskilda arkeologiska undersökningen i separata avsnitt.

I texten hänvisas till bilaga, tabell eller figur, se förteckningar sid. 111. Vid hänvisning till tabeller, är detta mindre tabeller som finns i texten. Samtliga figurer finns i texten. Rapporten och all data kommer även att finnas tillgänglig på Riksantikvarieämbetet, UV:s hemsida, <http://www.raa.se/uv>.

Topografi och fornlämningsmiljö

Topografi

Glädjen ligger i Tierps socken Uppland, cirka fyra kilometer sydöst om Månkarbo och endast cirka 500 meter från gränsen till Vendels socken. Då Glädjen är belägen på gränsen mellan de båda socknarna kommer här både den sydöstra delen av Tierps socken och den västra delen av Vendels socken att beskrivas gällande topografi och fornlämningsmiljö.

Den lokala topografin domineras av Uppsalaåsen som löper i nord-sydlig riktning, Glädjen är belägen i en dalgång som skär in i åsen och som under neolitikum var en havsvik.

Den tidigneolitiska lokalen var belägen i en stenröjd svacka med sydläge i änden av en moränrygg och på ängsmarken strax nedanför densamma. Lokalen omfattade ett område på cirka 200 m² och låg mellan 44 och 47 meter över havet. Bronsålderslokalen låg

på ängsmarken strax nedanför moränryggen. Fynden och anläggningarna knutna till fasen låg inom ett cirka 100 m² stort område, 45 meter över havet.

Ängsmarken sluttade söderut och övergick i åkermark 50 meter söder om moränryggen. Norr om undersökningsområdet steg terrängen långsamt och övergick till skogsmark. Åt väster fanns ett cirka 30 meter brett bälte med blockig morän som ytterligare väster ut övergick till åkermark. Öster om undersökningsområdet låg ett område av blockig skogsmark (fig. 3).

Något som noterades i fält var att moränryggen var ett bra skydd mot de nordliga vindarna och att moränryggen fungerade som en värmebank och reflekterade solen vilket uppskattades under de kalla höstdagarna. Detta var säkerligen också en viktig faktor när platsen valdes ut som lämplig för bosättning under de förhistoriska perioderna.

Fig. 3. Flygbild över undersökningsområdet. Foto av Hawkeye 2003 ©. Flygbilden är godkänd från sekretessynpunkt för spridning, Lantmäteriverket 2006-11-06 (dnr 601-2006/1934).

Fornlämningsmiljö

Fasta fornlämningar

På krönet av Uppsalaåsen, cirka 60 meter över havet, ligger två rösen (RAÄ 53, Tierps socken). Bägge är cirka 16 meter i diameter och 1,75 meter höga, med plundringsgropar. Rösena har ett sådant läge att de bör ses som territoriella markeringar i utkanten av en bygd. Erfarenhetsmässigt kan det inte uteslutas att fler gravar, särskilt stensättningar, kan finnas intill rösena (Frölund & Larsson 1995:12; jfr även Artelius 1998). På en plan, blockfri mark i östsluttningen av åsen finns ett gränsröse (RAÄ 55, Tierps socken; RAÄ 330, Viksta socken), på 1785 års karta benämnt Wändelshvarfsröret, som har utgjort markeringen för ägo gränsen mellan Norundas, Tierps och Vendels häradsallmänningar. Röset är runt och cirka 1,5 meter i diameter och 0,3 meter högt, med en mindre rest sten i mitten. Den intilliggande högen RAÄ 55 (Tierps socken) har utifrån en besiktning bedömts vara en uppkastad sanddepå från omgivande grus-/sandtäkter (Frölund & Larsson 1995:12). I övrigt finns kulturlämningar från historisk tid, t.ex. i form av kolbottnar, gromilor och källargropar.

Närliggande boplatser under tidigneolitikum

Vår kunskap om neolitisk tid i Uppland och södra Norrland har länge varit begränsad. Fram till början av 1990-talet utgjorde några enstaka lokaler, t.ex. Mårtsbo i Gästrikland, Torslunda i Uppland och Hedningahällan i Hälsingland våra enda referenser i de nordligaste delarna av området (t.ex. Almgren 1912; Enqvist 1928; Jonsson 1958; Norrman 1982). I södra delarna av Uppland finns fler lokaler som tidigt blivit uppmärksammade (t.ex. Ekholm 1909; Ekholm 1918; Ekholm 1929; Lindqvist 1916). Mer moderna bearbetningar av bland annat dessa lokaler har presenterats under 1990-talet (Segerberg 1999).

Då relativt få boplatser från tidigneolitikum undersökts i det absoluta närområdet kommer här boplatser från hela skärgårdsregionen i östra Mellansverige beröras i korthet för att få fram en god bild av regionen under denna period. De boplatser som kommer att beröras kan ses i fig. 4 där också Glädjens position i skärgården markerats.

De först undersökta gropkeramiska boplatserna i Uppland var fyra boplatser vid Åloppe som grävdes av Oscar Almgren 1902 och 1905. Denna undersökning startade även den diskus-

sion kring de kronologiska aspekterna av dekoren på den gropkeramiska keramiken som pågår än idag, hundra år senare (Löfstrand 1974:5).

De boplatser av störst intresse för Glädjen är de som hör till äldre tidigneolitikum, 4000–3600 cal BC. Dessa är Anneberg, Fågelbacken, Frotorp, Tjugestatorp, Skogsmossen 1, Kallmossen, Västeräng och Lilla Gävsjö (Björck 2000a; Graner 2003; Segerberg 1999:125f). Utöver dessa boplatser har under utgrävningarna utmed nya E4:a-sträckningen ytterligare två boplatser som kan vara av intresse framkommit, dessa är Bålmyren och Högmossen (Sundström & Darmark 2005). Även om ¹⁴C-dateringarna (se nedan) visar att de ligger något senare kommer de i korthet att beröras. Det bör också nämnas att vid inventeringar i Gästrikland har ett relativt stort antal neolitiska boplatser påträffats, men de är inte undersökta i någon större omfattning (Björck 1999; 2000b). Nedan kommer de som ses som intressantast och/eller ligger i närområdet att beskrivas lite närmare. Detta kommer att behandlas mer utförligt för att skapa en bild av var i bosättningsmönstret under den äldre delen av tidigneolitikum Glädjen passar in.

Annebergsboplatserna ligger inom Balingemossar-komplexet och är den äldsta av boplatserna, daterad till intervallet 3950–3780 cal BC 1 σ , 3970–3720 cal BC 2 σ (Segerberg 1999:112f). Annebergsboplatserna undersöktes först av Gunnar Ekholm 1923 som redan då ansåg att denna boplatser var äldre än de övriga. Boplatserna undersöktes i en större omfattning först 1983–1986 då man tog upp sammanhängande ytor på sammanlagt 105 m², målet var att få fram ett representativt fyndmaterial genom att fokusera

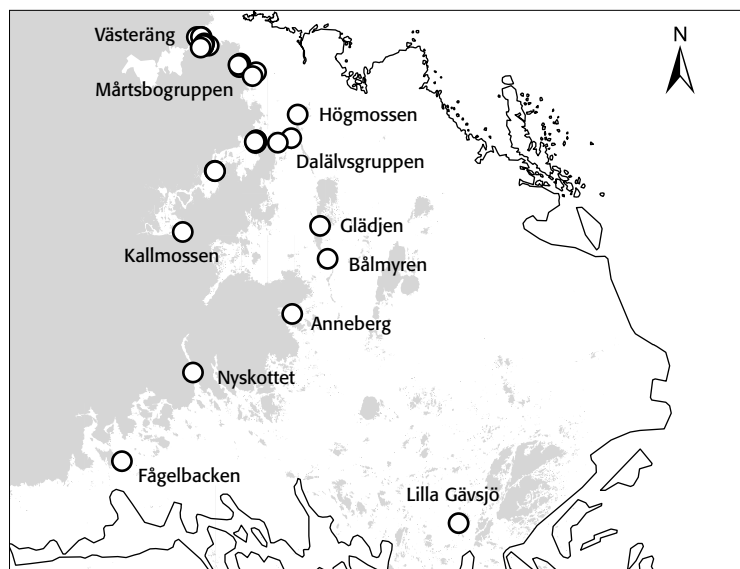

Fig. 4. Tidigneolitiska boplatser i regionen. Kustlinjen i ljusgrått representerar cirka 4000 BC. För närmare beskrivning av Dalälvs- och Mårtsbogruppen, se Björck 2003:24ff. Karta framställd av Niclas Björck och Karl-Fredrik Lindberg, UV GAL.

på ostörda kulturlager. Keramiken som påträffades är nästan uteslutande av tidigneolitisk karaktär. Vid undersökningen framkom även cirka 1 800 artefakter av flinta varav cirka 300 hade slippytor, i flera fall fragment av tunnackiga flintyxor. Även hela och fragmentariska tunnackiga bergartsyxor framkom. Intressant är även att relativt många skifferredskap påträffades på Anneberg, hela 23 stycken varav 15 pilspetsar (Segerberg 1999:47ff). Vid undersökningen av Anneberg omhändertogs 19,5 kg brända ben. Dessa fördelades på 23 däggdjursarter, nio fåglar och elva olika fiskarter. Ben från säl och fisk dominerar, men bland annat ben från nöt, svin, mård, hund, älg och andfåglar påträffades också. Då det fanns lämningar från flera senare faser på platsen så får det antas vara sannolikt att benen från nötboskap hör till dessa skeden. De sädeskorn som daterats från platsen hör alla till äldre järnåldern (Segerberg 1999:166ff).

Bålmyrenboplatsen påträffades under den kompletterande stenåldersutredningen för E4:an och undersöktes av SAU under ledning av Lars Sundström 2003. Boplatsen daterades till intervallet 3600–3400 cal BC, vilket placerar den på gränsen till äldre tidigneolitikum. Bålmyren låg vid denna tidpunkt i den yttre skärgården på en ö. Enligt fynd och anläggningsspridningar är boplatsen cirka 1 200 m² stor med ett centralt område på cirka 400 m² med fem koncentrationer av keramik. Totalt omhändertogs cirka 16 kg keramik på boplatsen. Keramiken har klassificerats som trattbägarkeramik, delstil Fagervik 1, men Niklas Stenbäck ser drag av både gropkeramisk- och trattbägartradition där det senare överväger (Sundström & Darmark 2005:22ff, 47ff, 84, 110f). Sammanlagt elva flintor påträffades varav en bit var ett hörn från en slipad flintyxa. En skifferspets och en malsten i bergart påträffades, men massmaterialet var kvarts av vilket det påträffades 375 stycken fragment (Sundström & Darmark 2005:113ff). Ytterst lite benmaterial påträffades, sammanlagt 14,55 gram fördelat på 542 fragment. Majoriteten bestod av fisk men även ben från säl och fågel registrerades. Av intresse är också att tre benfragment från människa påträffades (Sundström & Darmark 2005:141).

Högmossen påträffades redan 1996 vid inventeringar efter neolitiska boplatser kring Dalälven (Björck 1999). Boplatsen undersöktes 2002 och 2004 av UV GAL. De sex ¹⁴C-dateringar som gjorts placerar lokalen på gränsen till äldre tidigneolitikum, 3600–3400 cal BC. Då boplatundersökningen är den största som gjorts i regionen och har givit värdefulla insikter kring boplatorganisation under neolitikum är den av intresse. Boplatsen vid Högmossen visade sig vara cirka 1 800 m² stor med en kulturlagertjocklek på 0,1–0,2 meter. Sammanlagt tillvaratogs näs-

tan 300 kg keramik, 760 artefakter av bergart och mineral och 14,5 kg ben. Keramiken uppvisade en rik och varierad dekor. På Högmossen påträffades ett tjugotal trindyxor, samt ett stort antal slipstenar och brynen men det stora massmaterialet var avslag av kvarts. Brukskadeanalys har visat att kvartsavslagen haft en mängd olika funktioner såsom borrar, sticklar, knivar och sågar. Benmaterialet domineras av säl och fisk, men det finns även svin, fågel och älg. Benmaterialet indikerar att lokalen varit bebodd året om, en iakttagelse som är vanlig även på andra samtida boplatser (Björck 1998; Storå 2001). Fyndmaterialet grupperade sig tydligt på undersökningsområdet i sex kluster och vid fyra av dessa påträffades även spår efter hyddor, vilka låg som ett pärlband efter den dåtida stranden. En intressant iakttagelse på Högmossen var att vissa typer av kvartsfragment saknades på boplatsen, en preliminär tolkning av detta är att dessa förts ut från boplatsen för att användas på t.ex. jaktstationer.

Under augusti månad 1998 undersöktes den tidigneolitiska boplatsen Västeräng i södra Gästrikland under ledning av Niclas Björck. Boplatsen är relativt liten endast 200 m². Lokalen har troligen varit utnyttjad under betydligt längre tid än Glädjen och är därmed av en annan karaktär. ¹⁴C-dateringarna av två matskorpor från keramik placerar den kring 3900 cal BC. Sammanlagt påträffades cirka 0,4 kg keramik, 0,02 kg ben, 13 redskap i flinta och kvarts, en hel och tre fragment av skifferspetsar, en yxa i grönsten och en mejsel. De bestämbara benen var alla från säl. En hydda påträffades, omgärdad av en stenvall under vilken stolphål påträffades. Västeräng hade en tydlig organisation som indikerar ett längre utnyttjande (Björck 2000a:3ff).

Under sommaren 1997 undersöktes en sten- och bronsålderslokal kallad Lilla Gävsjö, RAÄ 479, i Valentuna socken, Uppland av UV Mitt. Under den tidigneolitiska bruksperioden låg lokalen på en större ögrupp i ytterskärgården. Vid undersökningen framkom ett relativt omfattande stenmaterial bestående av bland annat cirka tio kg kvarts, 0,15 kg kvartsit, åtta flintredskap, fem slipstenar och fyra malstenar. Däremot påträffades lite keramik, endast fem fragment, med en sammanlagd vikt av elva gram. Brända ben från säl, vikare och gädda kunde identifieras, sammanlagt framkom 0,16 kg brända ben. Fyra ¹⁴C-dateringar placerar den tidigneolitiska boplatssfasen kring 4000–3800 cal BC och 3750–3500 cal BC. Ytan som den tidigneolitiska lokalen tagit i anspråk var endast 300 m². Inga anläggningar kunde knytas till någon form av hus- eller hyddkonstruktion, däremot fanns en kontur av en cirka 10×5 meter stor oval synlig i spridningen av kvartsmaterialet, vilket skulle kunna tolkas som spåren efter en begränsning av något slag.

Tolkningen man gör av platsen är att den fungerat som en bas för jakt på vikare under tidigneolitikum. Eftersom benen från de kötttrikare delarna av sälen är fåtaliga så ser man som en möjlig hypotes att dessa delar fraktats till en basboplatz. På lokalen framkom även lämningar från bronsålder och äldre järnålder (Graner 2003a).

Närliggande boplatser under bronsålder

Här kommer endast bronsåldersboplatzen vid Snåret, RAÄ 291, Vendels socken, att behandlas (Björck & Larsson i manus). Denna plats undersöktes 2003 av UV GAL och ligger endast några kilometer söder om Glädjen. Det skall nämnas att vid undersökningarna påträffades även en boplatz från sista delen av tidigneolitikum.

Snårets bronsålderslämningar har utifrån ¹⁴C-dateringar utförda på prover av träkol och organiska beläggningar på keramik kunnat dateras till perioden 1260–796 BC. Inom detta tidsspänn kan tre olika tidsperioder urskiljas då dateringarna överlappar: 1130–1050 BC, 980–915 BC och 822–805 BC. Då de två sista perioderna inte företer några större rumsliga eller materialmässiga skillnader har de slagits samman och därmed kan man huvudsakligen tala om två faser på boplatzen; en äldre cirka 1130–1050 f.Kr. och en yngre cirka 980–800 f.Kr., där den äldre fasen är av störst intresse då den är i stort samtida med Glädjens bronsåldersfas. Faserna hamnar i bronsålderns perioder III, IV och V (Björck & Larsson, i manus).

På en flack sandmark inom den västra delen av boplatzen vid Snåret byggs under den äldre bronsåldersfasen ett treskeppigt boningshus orienterat sydost–nordväst och bredvid detta anläggs en mindre rektangulär fyrstolpig byggnad (Hus 1 och 2). Det mindre fyrstolpshuset har utgjort en ekonomibyggnad, kanske ett förråd för föda eller hö. Norr om husen på svallsanden reses samtidigt eller något tidigare en välbyggd vindskyddsliknande konstruktion (vindskydd 2) med kraftiga takbärande stolpar, snedtak och en välvd vägg. I det höglänta blockiga partiet fanns åtta stycken stensättningar (stensättning 1–8) fördelade på tre grupper. I samma område har också knackats skålgropar på större block. Även längs med en 35 meter lång stenröjd stig som löper från sandmarken i söder, mot norr, upp i den höglänta steniga terrängen fanns skålgropar på block. Stigen förefaller leda fram till de olika gravgrupperna och kanske har den utgjort en slags processionsväg. Gravkonstruktionerna innehöll generellt få fynd, men i några hittades löpare, underliggare, obestämbare ben och keramik. På toppen av det höglänta området har även någon typ av konstruktion funnits, möjligen ett mindre rektangulärt hus (Hus 6) som kan ha använts

i rituella sammanhang. Tillsammans ger skålgropar, gravkonstruktioner, den rituella byggnaden och stigen en indikation på att det höglänta steniga partiet börjat användas som en del i ett rituellt rum under den äldre bronsåldersperioden (Björck & Larsson, i manus).

Benen som påträffades på Snåret uppgick till ett par hundra gram av vilka flertalet av de artidentifierade kunde knytas till bronsålderns aktivitetsytor. På den västra delen av boplatzen där Hus 1 och 2 stod fanns ett mindre inslag av idisslare. Inom den norra delen fanns inslag av både nöt, svin, hovdjur och slidhornsdjur. På den östra delen påträffades ben från både nöt, svin, får/get, idisslare och hovdjur. Till detta kommer även ett mindre inslag av jaktbart vilt såsom bäver och hjort inom det östra området (Björck & Larsson, i manus).

På Snåret påträffades huvudsakligen stora mängder med rabbad och grövre keramik. Kärler av typen polerade skålar, som annars är vanliga för bronsålderns keramik i regionen, förefaller till stor del saknas. Sannolikt speglar detta platsens funktion och indikerar att man haft en specialiserad verksamhet. I materialet från Snåret finns även flera keramikfragment med en ytbehandling bestående av fingerdragningar (Otterböttekeraamik). Dessa härrör huvudsakligen från boplatzens nordvästra del och påträffades inuti eller i närområdet till Vindskydd 2. Samtliga Otterböttefragment har mer eller mindre tydliga horisontella fåror i rabningen, men mer dekorativt utformade fåror förefaller att saknas. En stor andel av kärnen från de östra och norra delarna av boplatzen hade beläggningar på insidan av organiskt material. Lipidanalyserna indikerar att man i flera fall förvarat tjära i kärnen. Detta kan tolkas som att kärnen brukats vid tillverkning av tjära eller att man har tätat kärnen med tjära eller harts. De ibland stora mängderna av tjära, samt förekomsten av vegetabiliskt och animaliskt fett i samma kärler indikerar dock att man eftersträvat en blandning av dessa för något ändamål. I enstaka fall finns även kärler med enbart tjärrester vilket kan tyda på en förvaring av ren tjära, men detta tyder inte nödvändigtvis på en produktion av tjära inom boplatzen (Björck & Larsson, i manus).

Ortnamn och karthistoriska studier

Glädjen ligger i vad som under historisk tid har varit utmark. Tre häradsallmänningar, Norundas, Tierps och Vendels, möts vid ”Vendels varv” invid stora landsvägen mellan Uppsala och Gävle uppe på sandåsen, 2 km sydväst om Glädjen. Vendels varv var en viktig mötesplats med exercisplats för rytteriet och avrättningsplats för de tre häraderna, med en typisk placering i allmänningssmark och invid en

större landsväg (bilaga 1). Etymologiskt utgörs efterleden *-varv* av det fornsvenska *-hvarf*, med betydelsen krök eller inbuktning, troligen åsyftande åsen. I gränsen norr om Vendelsvarv, väster om Glädjen, är ett gränsröse beläget benämnt "Tjärdalsröret". Strax söder om detta är i 1694–1698 års karta tre markerade särhågnader, dock utan beskriven funktion. Dessa iakttagelser vittnar om aktiviteter i utmarken under historisk tid.

Undersökningsområdet ligger på Tierps häradsallmäning invid gränsen till Vendels häradsallmäning. På en karta från 1807–1816 är två särhågnader markerade, den ena uttryckligen ängsmark. På den andra finns en markering "skog- och stenbackar". På 1889 års karta är samma markerade figur använd som åker.

I den senare kartan, ett ägoutbyte mellan Stynsberg och Tierp nr 1 (allmännings), redovisas en avstyckning med namnen Brunstensmossen och Vitstensmossen. Inga lägenheter är markerade vid undersökningsområdet utom Glädjen på 1889 års karta (bilaga 1 och fig. 5). Sannolikt har bebyggelsen uppstått någon gång mellan 1816 och 1889. Lägenheten Lissglädjen bör utifrån namnet vara sekundär i förhållande till Glädjen, med betydelsen "Lilla Glädjen", men finns angiven på 1889 års karta som Glädjen. Troligen har en större lägenhet, 1/8 kronomantal, uppförts på Vendelsidan, som har övertagit namnet Glädjen, varvid den ursprungliga lägenheten namngivits som den mindre, Lissglädjen. Förekommande namntyper i övrigt i området visar en bebyggelse först i sen tid,

företrädesvis små lägenheter, ett par av dem soldattorp. Men framför allt är det utmarksnärings som har dominerat området och någon egentlig gårds- eller bybebyggelse finns först ut mot slätten vid Stynsberg i väster och mot Månkarbo till (bilaga 1).

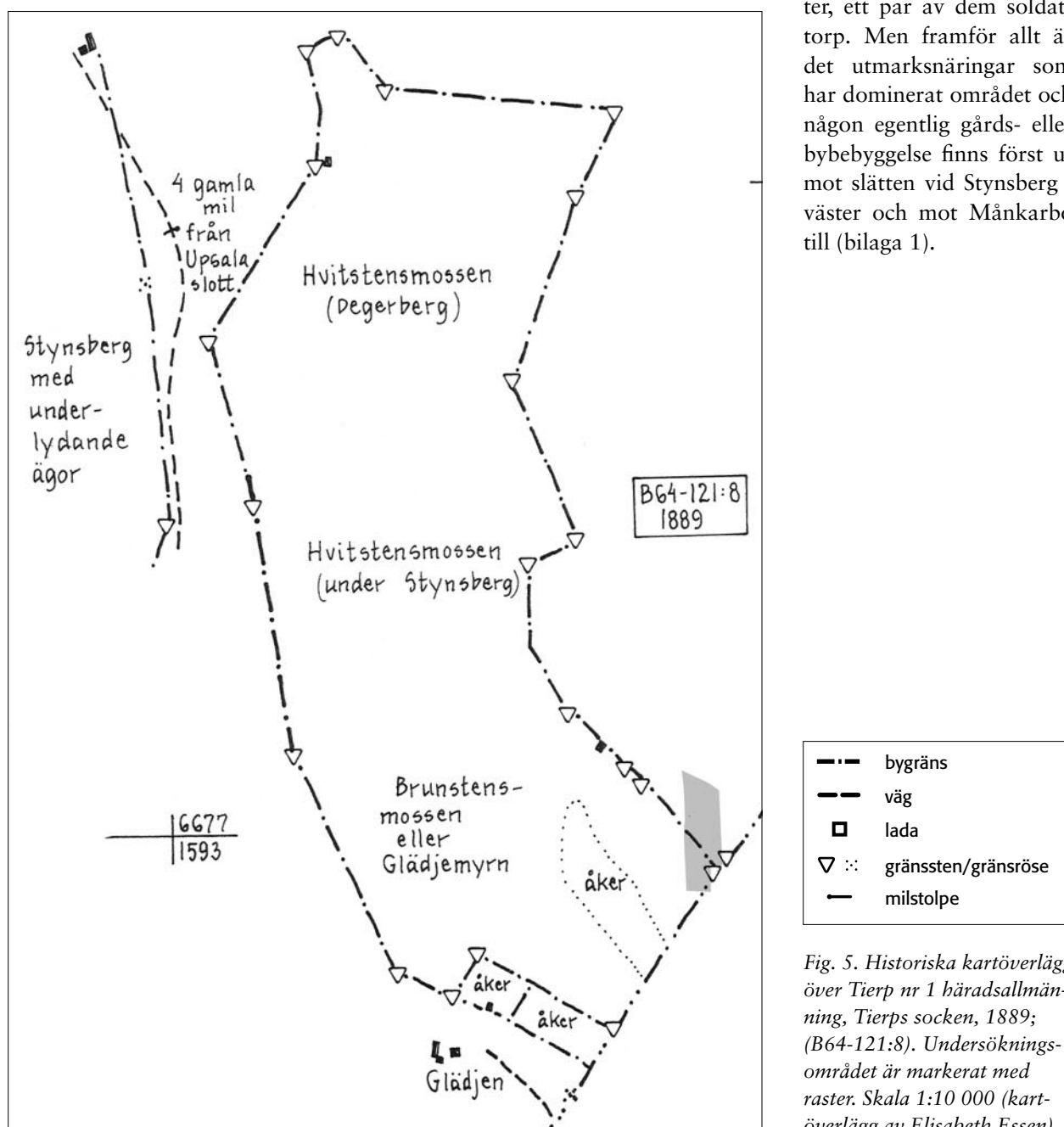

Fig. 5. Historiska kartöverlägg över Tierp nr 1 häradsallmäning, Tierps socken, 1889; (B64-121:8). Undersökningsområdet är markerat med raster. Skala 1:10 000 (kartöverlägg av Elisabeth Essen).